

Kényelem és reszketés

Szabó István *Vasárnapi továbbképző* című novellájának elemzése

Az *Emberavatás* nemzedékéhez tartozó, fiatal középkorúként elhunyt prózaíró, Szabó István (1931–1976) emlékezete meglehetősen ambivalens módon van jelen a mai magyar irodalmi köztudatban. Azt talán – a munkásságát ismerő kritikusok, irodalomtörténészek közül – senki sem vitatja, hogy a cserszegtomaji születésű szerző a XX. század sokszínű magyar novellairodalmának fontos, ha nem is korszakos alakja. Ám munkássága iránt meglehetősen gyér szakmai érdeklődés mutatkozik az utóbbi évtizedekben. E sajnálatos tény nem magyarázható pusztán az alapján, hogy Szabó – reményteljes kezdetek után – végül csak részben tudott megfelelni a tehetségéhez fűzött optimista kritikusai várakozásoknak. Kétségtelen, hogy életműve – valamilyen szinten – torzóban maradt, de ezt a modern magyar kisepika több más, idő előtt távozó képviselőjéről (így a gazdag recepciójú Hajnóczy Péterről) is elmondhatjuk. A „Szabó-felejtés” előrehaladó folyamata ennél alighanem jóval szorosabb összefüggést mutat a befogadástörténeti fejleménnyel, hogy a realizmus – és különösen annak népi tematikájú vonulata – az 1970-es, 80-as években végbemenő „prózapoétikai fordulat” következtében némiképp avított paradigmának tűnik fel a befolyásos kortárs irodalomértelmezők jelentős része számára.

Szabó István nem az a szerző, aki egyenesen arra „rendeltetett”, hogy a posztmodern literatúra az előképei közé emelje. Novelláiban hagyományos értelemben vett, jól felépített, megformált – igaz, akcióban többnyire nem bővelkedő – történeteket mesél el. Általában egyszerű narrációs technikával dolgozik: műveiben a heterodiegetikus, E/3. elbeszélési mód a meghatározó (igaz, önéletrajzi ihletésű alkotásai egy kisebb hányadánál E/1. narrációval is találkozhatunk). Bonyolultabb, nézőpontokat váltogató narráció alkalmazásával inkább csak az utolsó, ígéretes, ám gyorsan félbeszakadó – ennek megfelelően: csekély számú szöveget magában foglaló – korszakában kísérletezik. Ezt megelőzően a Móricz Zsigmond által előszere-ttel alkalmazott „alternatív” narrációs eljárás, az E/3. elbeszélő és az általa megidézett hős szólalmát összecsús-

tató szabad függő beszéd is csak visszafogottan jelenik meg a szövegeiben. Művei nem nyelvjátékokból építkeznek. Jóllehet történetei stiláris megformálására nagy gonddal ügyel – kritikusainak pedig felrója, hogy e törekvéséről nem óhajtanak tudomást venni¹ –, távol áll tőle mindenfajta nyelvi öncélúság. Hangnem- és műfajkeveredés is csak néhány kései – talán Julio Cortázar hatásától sem érintetlen – írásában mutatható ki (*Arizona Jack; Arizona Jack térdepel*). E montázsszerű, a realitást és a fantáziavilágot merészen egybejátszó művekben már egy összetettebb, a korábbi „megszüntetve megőrző” prózapoétika körvonalai kezdenek kibontakozni. Csakhogy az önpusztító életmódot folytató Szabó túl korán bekövetkezett halála megakadályozta ennek az új paradigmának a kiteljesedését.

A dunántúli paraszti családból származó Szabó Istvánt – aki ifjúkorában éveken keresztül maga is földműveléssel foglalkozott – a magyar falusi társadalom 1945 (illetve 1948) után bekövetkező életforma-változásának krónikásként szokás számontartani. Ez az értékelés kissé egyoldalú, hiszen Szabó az 1960-as, 70-es években városi tematikájú novellákkal is jelentkezett, amelyek jelzik az író fokozódó igényét arra, hogy változatosabbá tegye témavilágát és művészi eszköztárát. *Ne nézz hátra* címmel, 1972-ben megjelent harmadik, gyűjteményes kötetében négy olyan novellát is találhatunk, amelyek kifejezetten ehhez a tárgykörhöz tartoznak (*Lakásszentelő, A második emeleten, Tanulmány a törzsvendégről, Valami ég!*). Az 1977-ben – vagyis nem sokkal a szerző halála után – kiadott, Győri János által szerkesztett *Iskola a magasban* című novelláskönyvben egyfelől helyet kapnak a *Ne nézz hátra* fent említett, budapesti tárgyú írásai is (*A második emeleten* című, egyes tematikájú ciklus keretei között), másfelől önálló ciklusba rendeződnek azok a városi helyszíneken játszódó alkotások, amelyeket Szabó hosszabb alkotói válságperiódusát követően, élete utolsó éveiben írt, és kötetben korábban nem jelentek meg. Az utóbbi, öt novellát – a *Valódi olasz fagylyaltot, a Hősies férfinapot,*

¹ Lásd *Ne nézz hátra* című köteté előszavának szánt, részben önéletrajzi vallomásként, részben publicisztikus esszéként meghatározható írásának alábbi részletét: „...a hatvanas évek elején megjelent második novelláskötetem, a *Varázslat kertje*. A kritikusok csupa jót írtak róla, de egy ígét sem arról, hogy magyarul íródott. Pedig csak én tudom,

hogy egy-egy mondat fölött néha elszívtam három-négy cigarettát, mert nem volt lelkem henye szavakkal folytatni a történetet.” SZABÓ István: *Előszó (A válogatott novellák Ne nézz hátra című kötetéhez)* = *Uő: Isten teremtményei. Összegyűjtött novellák*. Szerk. GYŐRI János, Bp., Szépirodalmi, 1991, 634.

a *Vasárnapi továbbképzőt*, *A mi vasárnapunkat* és *Az X. Belosztály folyosóit* – magában foglaló egységnek a címe azonos a harmadik novelláival: *Vasárnapi továbbképző*.

A korabeli kritika többnyire értetlenül fogadta ezeket a műveket. A Szabó István pályafutását klasszikus hanyatlástörténetként beállító műbíráló, Fülöp László a következő megállapításokat tette *A második emeleten* imént kiemelt darabjairól: „Egy-két rövid írás [...] jelzi, hogy megpróbálkozott a tematikai újítással. Eltávolodik itt a paraszti-falusi életkörtől, s a maga régebben lezajlott életmódváltását is követve fedezi fel a városba került ember élményeit, ennek az életközegnek néhány epizódját, szituációját, jelenségét. Egyik novellát sem érezhetjük igazán jelentékenynek. Nincs eléggé lényeges közölnivalójuk, hiányzik belőlük a felfedező szenvedély, mozzanatos és periférikus részletekről szólnak. Voltaképp csak azzal vonhatják magukra a figyelmet, hogy érezni lehet bennük a személyeséget, a vallomások szándékot; utalnak a közérzetre, az egyéniség köznapi és mélyebb gondjaira; motívumokat villantanak fel, amelyek a lélekállapokra, az önszemléltre engednek következtetni. Nem is állnak össze ciklusszerű egységgé, összefüggő és teljes sorozattá.”² Berta Erzsébet pedig a *Vasárnapi továbbképző* elbeszéléseiről vélte úgy, hogy azok „bizonyos művészi figyelemzavarásról [...] árulkodnak”.³

Némi ironiával megjegyezhetnénk: ezúttal nem feltétlenül a művész, inkább a kritikusok figyelemzavarásának esete áll fenn. Ha ugyanis újraolvassuk Szabó István kis számú városi tárgyú prózai alkotásait, a rigorózus műbírálók sommás minősítései nem tűnnek igazán meggyőzőnek. Még akkor sem, ha elfogadjuk, hogy a szóban forgó művek jelentős része (többsége?) nem állja ki a versenyt az író régebbi és újabb falusi tematikájú novelláival. (A pontosság kedvéért tegyük hozzá: az utóbbiak közé sorolhatók azok az írók is, amelyek a falusi és a városi életforma, mentalitás közötti értékfeszültségeket a falu közegében jelenítik meg.)

A kétségtelenül hullámzó színvonalú, de egytől egyig olvasásra érdemes városi tárgyú elbeszélések között találhatunk Boccaccio-reminiscenciákat ébresztő, frivolitást sem nélkülöző, igényes lektúrt (*Valódi olasz fagyalt*), az írói egzisztencia társadalmi besorolhatatlanságáról szóló szellemes tárcanovellát (*Tanulmány a törzsvendégről*), humorral és anekdotikus elemekkel átszótt kórházi életképet (*Az X. Belosztály folyosói*), de olyan, töredékben maradt írást is, amely tankönyvbe illő példája annak, milyen is

a sajátosan Szabó István-i novellahelyzet, novellaexpoziáció (*A mi vasárnapunk*). Az alább elemzendő *Vasárnapi továbbképző* – egyfelől problémaérzékenységevel, másfelől poétikai és eszmei kiérleltetésével – bizonyosan kiemelkedik e heterogén szövegcsoporthoz. Az író hirtelen – bár nem előzmények nélkül – bekövetkezett halála előtt három hónappal, 1975 decemberében, a *Kortárs* folyóiratban megjelent mű a legjobb formájában mutatja alkotóját.

Szabó Istvánnak nem mindig sikerült igazán találni címet adnia saját szövegeinek (gondoljunk csak olyan jellegtelen vagy suta címadásaira, mint: *Nincs semmi baj*; *Minden olyan, mint régen*; *Hazulról odáig*, illetve ide sorolható a *Ne nézz hátra* kötet cím is). A *Vasárnapi továbbképző*nek viszont a címe is telitalálat, amellyel érdemes behatóbban foglalkozni. A vasárnap itt úgy definiálható, mint a hétnek az a napja, amely nem munkanap. Ez a hétfőtől szombatig tartó periódustól jól elkülöníthető időegység a munkával töltött időtől egyértelműen elválasztott szabadidő fogalmával társítható. Az utóbbi kategória meglehetősen tág: a hétvégeken kívül az iskolai tanítási szüneteket, az állami foglalkoztatottak fizetett szabadságának időszakát, valamint a tavasztól őszig megszakítás nélkül dolgozó mezőgazdasági termelők számára a – Vasy Géza kifejezésével élve – „kényszerű munkátlansággal”⁴ telő téli hónapokat egyaránt magában foglalja.

Sturm László pontos megfigyelése szerint a szabadidő problémája már jóval Szabó István kései korszaka előtt meghatározó jelentőségű volt az író novellisztikájában.⁵ Egyike ez azoknak a szociológia és a pszichológia határterületéhez kapcsolódó kérdéseknek, amelyek folyamatosan izgatták Szabót, aki nem önismétlő módon, hanem – a fenti felsorolásban jelzett – különböző kontextusokban és szituációkban vizsgálta a szabadidő eltöltésével kapcsolatban felmerülő emberi gondokat. A „szocializmus kori” Magyarországon jelentkező szabadidő-problematika többoldalú irodalmi feldolgozása Szabó István egyik szerzői védjegyének is tekinthető.

A *Nincs semmi baj*, a *Nehéz téli nap* és *A szabadság keresztje* példaira hivatkozó Sturm László a Szabó által megjelenített szabadidőt olyan „határszituációnak” látta, amelynek során a jól berendezett élet illúziója – bibliai kifejezésekkel élve – megmérgetik és könnyűnek találtatik. Ahogyan Sturm fogalmaz: „A semmittevés ideje, a szabadidő olyan téma, amelyben mint cseppben a tenger, az egész életforma problematikussága megmutatkozik.”⁶ Az iro-

² FÜLÖP László: *Szabó István: Iskola a magasban = Kortárs*, 1977, 2. sz., 1661.

³ BERTA Erzsébet: *Szabó István: Iskola a magasban = Alföld*, 1977, 9. sz., 85.

⁴ VASY Géza: *Az elbeszélő Szabó István = Siratódal. Szabó István emlék-*

könyv. Szerk. NÉMETH István Péter, kiad. SZIJÁRTÓ István, a Balaton Akadémia elnöke, Keszthely, 2009, 83.

⁵ STURMLászló: *Sohasem szemben a létezéssel. Szabó István: Isten teremtményei = Hítél*, 1991, 17. sz., 59.

⁶ Uo.

Kilátás
a Hadak útja
2. számú házból
az Etele
(Szakasits
Árpád) út felé,
1975
Adományozó:
Vizsnyiczai
Erzsébet
© Fortepan

dalomtörténész azt is jó szemmel veszi észre, hogy Szabó István novelláiban a szabadidő kérdése többnyire összekapcsolódik a nemzedéki problémával.⁷ Ez nemcsak az általa említett három, az 1960-as évek elején született novellára – és tegyük hozzá: a szintén ebben az időszakban íródott *Minden olyan, mint régen* című alkotásra – érvényes, hanem a *Vasárnapi továbbképzőre* is.

Igaz, e mű középponti alakja, akit az E/3. elbeszélő empátiával ötvöződő tárgyilagossággal ábrázol, más életkori csoporthoz tartozik, mint a korábban keletkezett elbeszélések főhősei. Társadalmi pozíciója is eltér azokétól. Felvinczi nem parasztfiú, fiatal mezőgazdasági munkás vagy egyetemi hallgató, hanem öregedő fizikai dolgozó (szakmunkás). A régebbi novellák főszereplői sok szállal kapcsolódnak a falu világához, ahol gyermek- és ifjúkorukat töltötték. A *Nehéz téli nap* és *A szabadság keresztje* hőseinek fiatal felnőttkorukban is a falu marad az állandó lakóhelyük. A *Vasárnapi továbbképző* szövege nem ad egyértelmű iránymutatást arra vonatkozóan, hogy Felvinczi faluban vagy városban született-e, de az bizonyosnak tűnik, hogy évtizedek óta Budapesten él. Ugyanakkor számon tartja paraszti (szegényparaszti?) származását: egy megjegyzéséből, amelyet dolgozatunkban még érinteni fogunk – „Tudja, mi ez a »szaki bácsi«, uram? [...] Az, mint régen a »hallja, kend«. Az apám eleget mesélt róla”

(424.)⁸ –, arra következtethetünk, hogy édesapja 1945-öt megelőzően az erősen hierarchikus rendszerű vidéki társadalom alsó rétegehez tartozott. Emellett Felvinczi láthatóan idegenkedik a régi fővárosi polgárságtól – bár ahhoz, hogy valaki ezt a társadalmi réteget ne kedvelje, nem kell feltétlenül vidéki kötődésűnek lennie.

A nemzedéki ellentét itt a fiatalságát már maga mögött hagyó, ötvenes évei közepén járó, romló egészségi állapotú Felvinczi Kálmán és a fiatal, harminc év alatti, kifogástalan egészségnek örvendő Emil között tör felszínre (az utóbbi szereplőnek nem ismerjük a vezetéknevét). A két hős – kevéssé szerencsés – találkozásának ideje: egy vasárnap délelőtt a novella keletkezésekor, az 1970-es évek közepe táján. A vasárnap mindkettőjük számára szünnap. Márpedig találkozásukat éppen az a konstelláció teszi lehetővé, hogy a hét hetedik napján mindketten szabadon rendelkezhetnek a munka keretei közé nem szorított életidejükkel. Szabadidejük közös részét a kikapcsolódás, „semmittevés” tipikus helyszínén, egy sörözőben töltik el.

E ponton kell rátérnünk a cím második szavának értelmezésére. A továbbképző itt egy olyan, izotopikus szó sorba illeszkedik, amelynek további elemei a szeminárium és a fejtágító szavak. A novella első egységében – amely Felvinczi lakótelepi lakásában játszódik – Panni, a főhős felesége használja először a továbbképzőre rimelő szemi-

⁷ Uo.

⁸ SZABÓ István: *Vasárnapi továbbképző* = Uó: *Isten teremtményei. i. m.*

(1991), 414–424. A novellából vett idézet helye a szöveg után, zárójelben szerepel.

nárium szót, amikor férjének szegezi a kérdést: „Ambulanciára még, vagy szemináriumra?” (417.) A kérdésben fellelhető fogalmak természetesen metaforikus értelműek. Jelentésüket két mondattal utóbb maga az E/3. elbeszélő tisztázza: „Ambulanciára – két-három üveg sörre – akkor szokott Felvinczi az asszonytól elkéredzkedni, amikor igen megviselte a másnaposság. Ilyenkor a felesége csúsztatott oda egy kis pénzt is. Ellenben szemináriumra? Ez esetben tisztán, emelt fővel indult el hazulról, a megszkott törzshelyére, kabátja belső zsebében akadt pénz is, amennyi éppen kellett.” (417.) Felvinczi maga is alkalmazza a szeminárium szót, éppen a feleségének adott válaszában, amely közvetlenül az elbeszélői kommentár után következik: „Lehet, hogy részt veszek egy darabig a szemináriumon...” (417.) Az ambulancia és a szeminárium tehát a Felvinczi-házaspár belső használatú szavai. Mindkét fogalom az alkoholfogyasztással áll összefüggésben, illetve azzal a kifinomult „húzd meg – ereszd meg” stratégiával, amivel a remek diplomáciai érzékkel megáldott Felvincziné igyekszik az italozás terén némi mértéktartás felé terelgetni szenvedélybeteg férjét, miközben folyamatosan engedi „bűnözni” is Kálmánt – a házi békeség kedvéért. A szeminárium jelentésköréhez azonban nemcsak az alkoholizálás tartozik hozzá, hanem a szeszfogyasztást szociális keretek közé helyező alkoholkedvelő társaság is. Az utóbbi jelentésaspektushoz pedig már igen közel áll a szó eredeti szemantikájának lényegi alkotóeleme, amely nem más, mint a vitába átcsapó beszélgetés.

Az izotopikus szósor harmadik összetevője, a fejtágító a novella második egységében kerül elő. A nyelvi lelemény kiötlője a sörözőben összegyűlt társaság egy meg nem nevezett tagja, aki belefojtja a szót Emilbe, amikor a fiatalember merészen polemizálni kezd a „rendszerkonform” szólamokat hangoztató Felvinczivel: „Mi ez? – vágott közbe valaki. – Italbolt vagy vásárnapi fejtágító?” (423.) A továbbképző, illetve a fejtágító fogalmi tartalmi közvetlenül megfeleltethetők egymásnak: mindkét szó arra utal, hogy a „szemináriumi” vita pedagógiai célokat szolgál, és kedvező esetben ismeretgyarapodást eredményez az abban résztvevők számára. Ám az a nem elhanyagolható körülmény, hogy a felnőttképzés helyszíne ezúttal nem egy komoly intézmény, hanem egy söröző, óhatatlanul ironikus hatást kelt. A szöveg ismeretében az is könnyen belátható, hogy maga a műcím – *Vásárnapi továbbképző* – sem nélkülözi a játékos kétértelműség, az irónia mozzanatát.

Szabó István rendkívüli alkotói gondossága nem csak a címadásban (illetve a címhez kapcsolódó kulcsszavak megadásában) érhető tetten. Írói figyelem-összpontosításra vall a novellaszereplők nevének kiválasztása is. A sörözőben Kálmán második otthonára talál a „Jóskák, Ferkók meg Lajosok” (421.) társaságban, akik hozzá hasonlóan

munkásemberek, és „nagyjából egykorúak” (422.) vele. Feltűnő, hogy ivótársai hagyományos magyar férfinévüket (József, Ferenc, Lajos) viselnek. Az elbeszélő, azáltal, hogy keresztnevüket többes számba teszi, jelzi, hogy úgy tekint rájuk, mint egy típus képviselőire, ennek megfelelően: egyéniségüktől, sajátos arcuktól megfosztja őket. Ez a novellának talán az egyetlen olyan, absztraktnak is nevezhető jegye, amely szembeötlően eltér a realista ábrázolás konvencióitól.

A „Jóskákkal, Ferkókkal, Lajosokkal” (és a hozzájuk csatlakozó, szintén tradicionális magyar férfi keresztnevet viselő Kálmánnal) szemben áll Emil, a társaság egyik szilopos tagjának, Pernecz Lajosnak az unokaöccse, akinek nemcsak az életkora és a végzettsége, foglalkozása – egy tervezőintézetnél dolgozik rajzolóként, azaz szakértelmiséginek tekinthető –, hanem a keresztneve is markánsan különbözik a többiekétől. Az Európa több országában – például Franciaországban vagy Romániában – népszerű Emil név nem számított ugyan újnak, ismeretlennek a 70-es évekbeli hazai közegben sem, de ritkának, szokatlanak annál inkább.

Prózaepikai szempontból több mint figyelemre méltó, hogy a szöveg a „Jóskák, Ferkók, Lajosok” szósorban ismétlődően szereplő – „k” homogén többesszám-jelet önmagán túlmutató jelentéssel ruházza fel. A következő, költői ihletésű mondat hívja fel az olvasó figyelmét arra az éles kontrasztra, hogy a „Jóskák, Ferkók, Lajosok” (és velük együtt Kálmán) sört isznak, míg Emil Coca-Colát fogyaszt: „Coca-Cola árválkodott előtte, a söröskorsók rengetegében.” (422.) A narrátor itt a dolgok – az ital- és a vendéglátóipar termékei – felől elindulva jut el az azokat megvásárló, elfogyasztó személyekhez. Korántsem véletlen, hogy a söröskorsó szó most éppúgy többes számban szerepel, mint nem sokkal előbb a Jóska, Ferkó, Lajos férfinév. A „Jóskák, Ferkók meg Lajosok” és a növekvő számú söröskorsók ugyanis elválaszthatatlanul összetartoznak – éppúgy, mint az egyes számú Emil és a szintén egyes számban „árválkodó” Coca-Cola.

Az elbeszélő tehát – metonimikus alapon, két irányban is érvényesülő képzettársítással – megfelelteti egymásnak az italfogyasztókat és az általuk előnyben részesített italokat. Majd az így kialakított jelenségpárok különböző, ám egyszersmind összemérhető oldalait – egyfelől a hagyományos keresztneveket viselő férfiak csoportját és Emilt, másfelől a sört és a Coca-Colát – élesen szembeállítja egymással.

Felvinczi – aki a kocsmai törzsközönség szóvivőjének a szerepére is pályázik – nem érti, hogyan kerülhet a Coca-Cola a söröskorsók közé. Az Amerikából származó kóla az 1970-es évek Magyarországon már nem olyan botránykő, mint egy évtizeddel korábban; meglehetősen népszerű üdítőitalnak számít – igaz, elsősorban a fiatalabb

korosztályok számára. Egy öregedő munkásember nézőpontjából tekintve azonban még mindig szokatlan és nehezen tolerálható jelenség, ha egy fiatal férfi kólát iszik a kocsmában. Az ilyen atipikus magatartás egyrészt azt jelenti, hogy a társaság egyik tagja nem akar beállni a sorba; a többiekkel szemben nem kívánja elbódítani magát, vagyis rontja a munka rabságából átmenetileg kiszabaduló közösség hangulatát. Másrészt a kólaivás politikai szempontból is gyanúval illelhető tevékenység: a hatalom és annak elkötelezett hívei szerint ugyanis azok isznak kólát a hagyományos italok helyett, akik nem a szocialista értékvilág, hanem az amerikai életeszmeny hívei. Hogy ez a szigorúan műimmanens elemzés keretei között nehezen igazolható értelmezés mennyire nem légből kapott, arra magának Szabó Istvánnak az irodalmi értékű levelezése szolgált nem is olyan közvetett bizonyítékot. Egy 1973 márciusában, atyai jó barátjának, Vajkai Aurél muzeológusnak címzett levelében a következőkről számolt be az író: „1971. december 10-én letettem a poharat, és azóta egyetlen korty szesz nem ment le a torkomon. Irigylem a borozgató embereket, de nekem le kell mondanom róla, mert nem tudok mértéket tartani. Maradék egészségem érdekében is ezt kellett tennem. Rövidesen tizenöt hónapja lesz ennek a teljes absztinenciának. Azóta – az imperialista behatolás és fellazítás demonstrálására – csak Coca-Colát iszom. És jól megvagyok.”⁹ Talán nem járunk el önkényesen, ha a fenti levélrészletnek magyarázó erőt tulajdonítunk a novellát illetően. Az idézett szövegben ugyanis explicit módon megjelenik az a – Szabó István által természetesen ironikus hangnemben közvetített – korabeli ortodox kommunista vélekedés, amely szerint a szovjet érdekszférához tartozó országokban bizonyos nyugati fogyasztási cikkek élvezete (például a kólaivás) összefüggésbe hozható az Egyesült Államok fellazítási politikájával, amelynek lényege, hogy a kapitalista, „imperialista” szuperhatalom nem nyílt konfrontációval, hanem a sokak számára vonzó amerikai tömegkultúra és életérzés folyamatos, a vasfüggönyön is átívelő terjesztésével készíti elő a keleti blokk lassú szétzilálását.

A Kálmán és Emil között kibontakozó konfliktus egyik alapvető mozzanata éppen az, hogy a vitázó felek nagyon eltérően gondolkodnak a világról, annak politikai dimenziójáról. Felvinczi hisz abban, hogy a „szocializmus” történelmi kísérlete sikerre vihető. Pozitívan értékeli, hogy Kádár János állama tűrhető életszínvonalat biztosít a dol-

gozók számára, nem tagadva meg tőlük a szerény gyarapodás lehetőségét sem. Mi több: Kálmán az 1940-es évek végi diktatórikus politikai fordulattal megalapozott rendszer egészéhez – a nem könnyen idealizálható sztálinista múlthoz is – igenlően viszonyul. Ez onnan sejthető, hogy nincs rossz véleménye a Rákosi-korszak dogmatikus szemléletű broszúráiról, amelyeket korábban szorgalmasan el is olvasott; most pedig, amikor már nincsenek „kötelezően ajánlott” broszúrák, rendszeresen vásárol és olvas olyan újságokat, mint a *Népszava*. Igényli, hogy naprakész ismeretei legyenek a világ dolgairól, de tájékozottsága egyoldalú, hiszen információit a hatalom szócsöveiként működő orgánumból szerzi.

Amikor Emil gúnyos hangú észrevételt tesz annak kapcsán, hogy Kálmán kutyatulajdonosként rendszeresen sétáltatja kis termetű ebét, az öregedő férfi a pártpropagandisták stílusában válaszol neki: „A munkásosztályé lettek a kutyák is, nemcsak az üzemek. [...] A Ganz-MÁVAG, a Csepel Művek, a MOM, meg a... meg a többi, már mióta az enyém! Csak éppen kutyám ne legyen? Csak a belvárosi meg a budai nagyságáknak jár kutya? [...] Most a munkásosztály kutyát sétáltat. Egy új broszúrába való, amit mondtam.” (422–423.) Nem lehet kétség afelől, hogy ez a vonalas, avított és kissé bornírt szöveg „süketen cseng” az új nemzedéket reprezentáló Emil fülében. A nem különösebben bőbeszédű fiatalember ügyesen megfogalmazott provokatív kérdéseivel, szarkasztikus megjegyzéseivel lehetőleg finoman jelzi, hogy nem tud azonosulni vitapartnere világnézeti orientációjával. Emil a maga visszafogott módján a lázadás útjára lép, de „ellenállása” nem a szenvedélyes prófétáié, hanem az ironikus külső megfigyelőé. Képes távolságot tartani a rendszertől, annak hivatalos narratívájától, a magyarországi viszonyokra alkalmazott marxizmus–leninizmustól, amelynek dogmáira – halkan, mégis határozottan – nemet mond.

Kálmán és Emil egzisztenciális téttel is rendelkező politikai vitája – amelyet a kor cenzurális kényszereihez hajlékonyan és művészi szempontból sikeresen alkalmazkodó Szabó István felvillanásszerű utalásokból, áthallásos és kihagyásos szerkezetekből épített fel – egy nyelvhasználati probléma kapcsán éri el a kulminációs pontját. Nem mellékesen: a korszakszembeállítás a két férfi összecsapásának e drámai feszültséggel teli, a konfliktus elmérgesedésével is fenyegető pillanatában megint kitüntetett szerephez jut. Ezúttal azonban nem a Rákosi- és a Kádár-

⁹ SZABÓ István levele Vajkai Aurélnak = Uő: *A barátság szelleme*. Bp., Kortárs, 2009, 52–59., 57. A levélrészlet kontextusba helyezéséhez érdemes hosszabban idézni Csillag Mária Szabó István-életrajzából: „1971 végére már teljesen tönkretette az ital, kórházba került. A kezelés után ismét egy absztinens korszak kezdődött, de a teljesen leromlott fizikummal jó ideig csak kinlódott, vegetált. Lakásukat alig hagyta

el, néhány baráti levél tanúskodik erről az időről is. [...] 1972 a fizikai regenerálódás éve lett, bár lassan próbálkozott az írással is. [...] 1973 elején levelek sora tanúskodik jobb közérzetéről. [...] 1973 őszén Cserszegen azonban ismét elkezdte kóstolgatni a bort, s ha nem is olyan önpusztító módon, de újra inni kezdett.” CSILLAG Mária: *Szabó István = Siratódal. i. m.* (2009), 118–119.

korszak közötti kontinuitás és diszkontinuitás kérdése kap kiemelt hangsúlyt. Ehelyett az 1944–1945 előtti születés- és tekintélyelvű, rendies, „úri” világ és az 1945-öt, illetve szorosabb értelemben 1947-et, 1948-at követően kiépülő új, „szocialista” közösségi rend viszonya kerül előtérbe (az utóbbi képviselői, mint ismeretes, a korábban nehézkesen előrehaladó társadalmi mobilizációt a szélsőséges voluntarizmus eszközeivel gyorsították fel, és folyamatosan pozitív, megvalósítandó célként tételezték a különböző szociokulturális háttérű emberek „egyenlősítését”).

Lássuk, hogyan helyeződnek narratív keretbe ezek az elvontnak tűnő eszmetörténeti összefüggések a konkrét műben!

Felvinczi sérelmezi, hogy rövid párbeszédük folyamán Emil többször is „szaki bácsinak” nevezi őt, szerinte gunyoros éllel. Ez a megszólítás azért (vagy azért is) irritálja, mert felismerni véli benne – mint „újban” – a rossz, már meghaladottnak gondolt „régit”. A „szaki bácsi” az ő számára a II. világháború végén összeomló, félfeudálisnak nevezett világ mereven hierarchikus viszonyait leképező „hallja, kend!” nyelvi fordulattal mutat szoros párhuzamot. Ugyanakkor érdemes odafigyelni arra, hogy Felvinczi nem a saját eleven emlékeire, hanem – a történelem elszenvetői közé tartozó – édesapja tanúságtételére hivatkozva próbálja meg elfogadtatni Emillel és egyúttal ivőtársaival is ezt a merész képzettársítást. „Az apám eleget mesélt róla.” (424.)

Itt kell röviden kitérni a kend személyes névmás etimológiájára. Ennek az 1970-es években már nyelvtörténeti relikviának tekinthető, régies és népies szónak több jelentése, jelentésspektusa is elkülöníthető. A *magyar nyelv értelmező szótára* három, különböző – jóllehet egymással összefüggő – jelentését rögzíti: 1. „Parasztemberek, (falusi) kismemberek, főleg férfiak megszólításaként egymás között, különösen, ha egyáltalán nem vagy csak kevéssé ismerik egymást.” 2. „Rokoni kapcsolatban vagy közeli ismeretségben levő parasztemberek között a tegezésnél több tiszteletet, megbecsülést kifejező megszólításként, különösen idősebbekkel szemben, házastársak közt az asszony részéről a férjjel szemben.” 3. „Lenéző, fölényeskedő megszólítás parasztemberrel, cseléddel, alacsonyabb rangú alkalmazottal szemben.”¹⁰

Nyilvánvaló, hogy Felvinczi a harmadik pontban leírtaknak megfelelően értelmezi a kend szót. Így a „hallja, kend!” és annak analógiájára a „szaki bácsi” hangsornak is pejoratív értelmet tulajdonít. Igaz, a „szaki bácsi” megszólítást nemcsak lekezelőnek, de bizalmaskodónak is véli – különösen egy olyan személy részéről, akit nem-

csak, hogy nem engedett közel magához, de akit – a kocsmai társaság önjelölt képviselőjeként – nyíltan „kivülállónak” bélyegez. Az az általa kiélezett ellentmondás, hogy az ő törzshelyére idegenként betolakodó fiú a vele folytatott párbeszédben a bennfentesség hamis látszatát kelti, újabb hivatkozási alapot teremt számára ahhoz, hogy kikérje magának a „szakizást”, „szaki bácsizást”: „Én nem vagyok az ő szaktársa. Ő sem az enyém.” (424.) Szavai, amelyeket plebejus öntudat is fűt, olyan, szinte irracionális mértékű túlérzékenységről árulkodnak, ami előtt értetlenül állnak a hozzá hasonló, öregező munkásemberek is.

Ez a – fizikai dolgozóktól kevéssé megszokott – túlérzékenység talán nem független egy olyan problémától, amelyet Szabó István munkásságának korábbi értelmezői vagy teljesen figyelmen kívül hagytak, vagy nem a kellő súllyal vettek számításba. Hogy pótoljuk e hiányzó fókusz, érdemes gondolatban fellapoznunk a – kétségtelesen ideologikus, de az irodalomtudományt olykor üdítően életközeli elemzési szempontokkal gazdagító – „gender studies” képzeletbeli szótárát, amelyben számos virtuális szócikk érinti a férfireprezentációt, különös tekintettel annak válságára, bizonytalanná válására.

A férfiaság képzetköre élénken foglalkoztatja Felvinczit, aki több vonatkozásban is domináns férfi, vagy legalábbis annak szeretné láttatni magát. Ezt különböző szöveghelyekről vett példák felsorakoztatásával igazolhatjuk: évtizedekkel korábban katonaként helytállt a II. világháborúban; feltételezhetően nehéz fizikai munkát végez (vagy végzett); a kézfogásával tudatosan erőt demonstrál; „öregecske” férjként vannak még érzéki vágyai, amelyekről a feleségének és barátainak is lelkesen beszámol; kedélyeskedve bókol minden nőnek, aki az útjába kerül; továbbá – ahogyan ivótársai elismerően megállapítják – ötvenöt évesen is tud inni. (A szó szerinti idézet: „Inni még tud a Kálmán!”, 421.) Az ivás és a férfiaság viszonya ugyanakkor az ő esetében meglehetősen ellentmondásosan alakul. Számára az ivás nemcsak örömforrás, hanem a férfiaság próbája is: közfeltűnésre számot tartó fizikai és ügyességi teljesítmény; olyan, mint valamifajta artisztamutatvány vagy kiugró sportsiker. Felvinczi sajátos maskulin értékrendje szerint az, aki nem iszik, nem is tekinthető férfinak. Ez alapján válik érthetővé, hogy kezdetől fogva gyanakvással tekint Emilre, erre a „besorolhatatlan” hímnemű lényre, aki nem azért nem fogyaszt szeszes italt egy ivóhelyen, mert autót vezet, hanem, mert meggyőződéses antialkoholista.

Felvinczi azonban nem „egyszerűen” iszik, hanem rabja is az alkoholnak, ráadásul nem hajlandó érdemben szembenézni ezzel a súlyos életvezetési problémával.

¹⁰ *A magyar nyelv értelmező szótára III. H–Kh.* Szerk. a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Akadémiai, Bp., 1979, 824.

A Barátság útja
és a Barátság
városrész
a Nővérszállóról
nézve,
1962
Adományozó:
Építésügyi
Dokumentációs
és Információs
Központ
© Fortepan

(Öncsalásához, vonakodva bár, a felesége is asszisztál a maga gyengéd tapintatával és elnéző humorával.) Kálmán alkoholfüggősége gyengeségre vall, amely összeegyeztethetetlen az erőt minden más érték fölé helyező maskulinitás normarendszerével. Gyengeség a mámor-keresés habitualizálódása is, amely ismétlési kényszerré fokozódik. Itt elegendő csak arra utalni, hogy a kis komfortérzetek bővületében élő Felvinczi rendes vasárnapi programjának már hosszabb ideje kihagyhatatlan része – a totózó és az újságos felkeresése mellett – a sörözés a kocsmában vagy a sörvásárlás a boltban (a sört, a „kutyaharapást szörével” elv alapján, a főhős arra használja, hogy leküzdje másnaposságát, aminek a háttérben egy másik rögzült szokása, a mértéktelen szombat esti borfogyasztás áll).

Kálmán – mint férfi – „gyengeségét” jelzi, hogy nem vagy csak kis mértékben foglalkozik gazdálkodással: a családi költségvetés egyensúlyának fenntartásáért nem ő, a könnyelmű, bohém úr, hanem a nála jóval racionálisabb gondolkodású asszonytársa felel; a pénzt – az ő kérését is – Panni osztja be. (E tekintetben Felvinczi Szabó

István szerzői alakmásával, a „dekadens” értelmiségi Fábiánnal rokonítható.¹¹)

A *Vasárnapi továbbképző* szövegében még a kutyasétáltatás motívuma is a férfi reprezentáció problematikussá válásával összefüggésben jelenik meg. Korábban egy úgynevezett „igazi férfi” nem sétáltatott az utcán kiskutyát. Ez a szabadidős tevékenység éppolyan idegen (volt) a hagyományos férfiszereptől, mint például a csecsemőgondozás. Az elbeszélő kiemeli: Felvinczi maga is „kissé röstelli, hogy öregedő munkásember létére, kutyát tart a lakásban, sőt, sétáltatja ezt a kutyát; fiatal segéd korában, de még később sem tudott volna ilyet elképzelni.” (419.) E szöveghelyen felvillan a főhős fiatalkori arcéle; egyúttal dialógus is kialakul Felvinczi egykori és „jelenlegi” énje között. Kálmán természetesen megértően viszonyul ifjúkori énje eltérő nézőpontjához, de azt már nem tudja elfogadni, amikor egy külső személy, az általa megtámadott, ám azonnal el-lentámadásba is lendülő Emil, kérdésnek álcázott rosszízű kritikai megjegyzéssel illeti – újmódi „hóbortja” miatt.

A kutyasétáltatás kapcsán megállapítható, hogy ezúttal nem Emil, hanem Kálmán képvisel valami „újat”; a koro-

¹¹ Érdekességként megemlíthető, hogy a pénzügyek terén maga a szerző, Szabó István sem mozgott otthonosan. Az íróval baráti kapcsolatban lévő Buda Ferenc szóbeli közlése alapján tudjuk, hogy a 60-as évek

második felétől Szabó szerény jövedelmét második felesége, Rác Piroška próbálta napról napra gondosan beosztani.

sodó férfi ebben a vonatkozásban nem a „régit” reprezentálja. Ami elvontabb, fogalmi síkon azt (is) jelenti, hogy a régi–új és az öreg–fiatal ellentétpárok nem minden esetben bizonyulnak egymással felcserélhetőnek.

Szabó István novellájában a hagyományos férfiszerepnek való meg nem felelés kérdése a beteg test problémájával is szorosan összekapcsolódik. Felvinczi ugyanis kénytelen szembesülni azzal, hogy vasárnapi időtöltése az apró kielégülések mellett egy rossz élettani automatizmus köré szerveződik: vissza-visszatérő remegés kínozza. E súlyos (aligha csak az „egyszerű” másnapossággal magyarázható, annál jóval komolyabb bajra utaló) betegségtünet ismétlődő megjelenése a nyelviség szintjén is leképeződik: a „reszket”, „remeg” igék és az azokból képzett főnevek újra és újra felbukkannak a szövegben. Már a novellának a kocsmái jelenetet megelőző első szerkezeti egységében is fellelhető ez a motívum: „Szó, ami szó, Felvinczi így is gyöngye volt. Enyhén reszketett a másnapos gyöngeségtől.” (415.) Illetve: „Felvinczi leballagott a harmadik emeletről, [a kutyája,] Fickó pórázával játszodozva, meg hogy a remegésén úrrá legyen.” (417.) A remegés szimptomája a műnek a sörözőben játszódó második egységében vitathatatlanul kulcsszerephez jut. Jóllehet itt felcsillan a remény, hogy a főhős – sajátos öngyógyítási módszerével – véget vehet a zavaró testi elváltozásnak: „A hideg sör szétáradt benne, mint az aszálytól repedezett szántóföldön a víz, ereiben az alkohol kelt útra, hogy lecsillapítsa reszketését.” (421.) (Poétikai és irodalomszociológiai szempontból egyaránt figyelemre méltó, hogy az utóbbi mondatban a szántóföld és az emberi test érrendszere, illetve az eső és a sör között vont bizarr kettős párhuzamon keresztül átsejlik a városivá lett író népi, paraszti indíttatása.) Azonban a szöveg folytatása rációfól a hős derültségére: „Nyúl a második korsó sörért, és meglepetten látja, hogy a keze újra remeg, pedig az első korsó elcsitította reszketését, kívül-belül.” (423.) Majd pedig: „Gonosz reszketést érzett a gyomorszájában, nem tehetett róla.” (423.)

A két utolsó idézet már a Kálmán és Emil dialógusába ékelődő narrátori szólamhoz tartozik. Mindkettő azt sugallja, hogy a Felvinczi szűk életterében, otthonában és baráti körében kibontakozó, jótékonyan hamis férfi idillt valójában nem is a Kálmán által kissé túldimenzionált „Emil-veszély” fenyegeti, hanem a főhőst mind jobban gúzsba kötő, elerőtlenítő fiziológiai végzet. Felvinczi nem képes uralni a testét, és e gyengeségének tudatában is van. Ráadásul tehetetlensége – illetve annak felismerése –

miatt ingerültté válik, és ingerültségét még tovább növeli, hogy nem tud „lecsillapodni”. (423.) Mindennek következtében meg többszöröződő versenyhátránnyal kell felvennie a küzdelmet a vele szemben eleve biológiai és intellektuális előnyt élvező Emillel, aki – „alternatív” létezésével és értékrendszerével – találkozásuk első pillanatától kezdve különleges kihívást jelent számára.

Felvinczi a vita során a fiú hideg, illúziótlan lényeglátásával a maga sokrétű élettapasztalatát és történelemismeretét szegezi szembe – fölényeskedő hangnemben, nem tartózkodva a hóbörgéstől sem. Noha nem fogalmaz vulgárisan, olykor kifejezetten sértő, kellemetlenül kioktató mondatok is kicsúsznak a száján. „Régen volt az, jó uram, hogy elolvastattak az emberrel mindenfélét. Maga még napközis volt.” (423.) Illetve: „Ha nem tudja, tanulja meg.” (424.) Igaz, Emil sem harcol mindig Grál-lovag módjára; övön alul üt például akkor, amikor előítélettől vezérelve, mindenfajta empirikus bizonyíték nélkül azt feltételezi, hogy ellenfelének rossz az ízlése. „Már csak a kerti törpe hiányzik.” (423.)

Kálmán az elismerésért harcol – azért, hogy az Emil által megtestesített külső szemlélő ne csak a szocializmus korának tipikus munkás-„kispolgárát”,¹² ne a pillanatnak élő, jövőkép nélküli, hanyatló létmódú konformistát, ne az addiktív személyiséget, ne a kiskutyája társaságában sörözgető, megmosolyogni való „szaki bácsit” lássa benne, hanem a megállapodott, tiszteletre méltó férfit, „Felvinczi urat” (424.) – jelentsen bármit is ez a megnevezés. Ám a főhős még időben ráeszmél arra, hogy görcsös, küszködésszerű öngizolási törekvése célt tévesztett, ezért önként és többé-kevésbé méltóságteljesen, az udvariasság íratlan szabályait betartva levonul a „küzdőtérrel”. Vagyis a novellában körvonalazódni látszó konfliktusos drámai szituáció – a klasszikusokon nevelkedett olvasók várakozásaira rációfólva – nem robbanással végződik. Az író nem a hagyományos (például Móricz Zsigmond nevével fémjelzett) novelladramaturgia sablonjait követi. Nem élezi a végletekig, inkább elsimítja, a kiegyenlítődsé irányába mozdítja el az általa megjelenített ellentéteket. Arról azonban szó sincs, hogy visszamenőleg súlytalanná változtatná azokat a húsba vágó egzisztenciális, pszichológiai és politikai problémákat, amelyeket a műben – és azon belül Kálmán és Emil dialógusának végsőkéig sűrített, töményített szövegében – többnyire jelzésszerűen, didaktikus kifejtettségűtől mentesen vetett fel, így készíttetve nemcsak rejtvényfejtéshez hasonló értelmezésre, de az olvasottak termékeny továbbgondolására is a „boldog keveseket”

¹² A (korábbi) szegényparasztság, munkásság és kispolgárság csoportjainak szocializmuskori nivellálódása mint szociológiai kérdés élnen foglalkoztatta Szabó Istvánt. E problematikát részletesebben tárgyalta abban a – dolgozatom 1. jegyzetében már idézett – nem fikciós

szövegében is, amely 1972-es novelláskötetének az előszava lett volna, ám amely nyíltan rendszerkritikus gondolatai miatt az író életében nem jelenhetett meg. Lásd SZABÓ: *Előszó i. m.* (1991), 641–642.